

НИКОЛА Р. ЖИВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИМ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СЕЛА У СРБИЈИ И МОДЕРНИЗАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ КРОЗ ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО

У бројним публикацијама које говоре о стању, проблемима или пропадању српског села, као један од могућих путева за излазак из кризе у којој се село налази, али и модернизацију пољопривреде наводи се развој земљорадничког задругарства. Да та прича има смисла, говори развијеност задружног покрета у свету. Процењује се да у свету данас постоји око 800 милиона задругара организованих у 750.000 задруга. Данас Међународни задружни савез чини преко две стотине националних и међународних организација. Почетком трећег миленијума у САД-у било је преко 3.000 пољопривредних кооператива са преко 3 милиона чланова. Њихов годишњи обрт прелазило је стотину милијарди долара. У земљама ЕУ, кровна организација земљорадничких задруга је COGESA (General Committee for Agricultural Cooperation). Организација броји око 30.000 задруга са скоро девет милиона чланова и преко 600.000 запослених. Дакле, задруге су врло важан чинилац пољопривреде у развијеним друштвима. На потенцијале земљорадничког задругарства и његову развијеност широм света посебно ћемо се осврнути у раду. Са друге стране, земљорадничко задругарство у нашој земљи далеко је од развијеног. И поред озбиљне традиције коју задружни покрет у Србији има, земљорадничко задругарство је углавном стагнирало или нестајало. Управо зато, предмет овог рада је анализа стања земљорадничког задругарства у транзиционом периоду

1 nikola.zivic@pr.ac.rs

Рад је резултат истраживања на пројекту ИИИ 47023 *Косово и Мејхохија између националној идентитетској и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

наше земље са посебним освртом на тренутно стање и развојну перспективу. Посебно ћемо разматрати шта данас на плану развоја земљорадничког задругарства чини држава, чија је улога овде од пресудне важности. Дакле, настојаћемо ка томе да утврдимо актуелно стање, али и да на основу тога предочимо могуће будуће кораке.

Кључне речи: село; задруга; земљорадничка задруга; пољопривреда.

Чињеница да села у Србији пропадају и нестају је, верујемо, свима позната. О томе се пише и говори, али се мало тога чини. У бројним публикацијама објављеним на ту тему, које говоре о проблемима са којима се наше село суочава, готово увек се као један од путева за развој села и пољопривреде наводи развој земљорадничког задругарства. Стога је наша намера да у овом раду одговоримо на питање: Зашто? Где леже потенцијали земљорадничког задругарства и шта је са земљорадничким задругарством у нашој земљи? Да бисмо адекватно разумели актуелно стање, неминовно је било да се осврнемо на прошлост како задругарства тако и нашег села. Постоји један озбиљан континуитет у занемаривању и маргинализовању села и задруга у нашем друштву. Мноштво проблема са којима се село и задруге данас суочавају, последица су мера које су предузимане (или нису) у прошлости.

Када је Вук Стефановић Караџић у свом *Српском рјечнику* (1818) употребио реч задруга, означавајући њоме „више породица у истој кући“, он ту није мислио на задругу која нас овде интересује. Наиме, Вук говори о породичној задрузи, односно, како Митровић (1998) то образлаже, *сложеној и њроширеној њородичној скућини са особеним њаџријархалним односима који се кристџалишу око задружној сџарешине*. И мада су породичне задруге имале свакако важно место у историји нашег народа, интересују нас земљорадничке задруге, један другачији облик удруживања, настао у XIX веку, као творевина епохе капитализма (више фазе његовог развоја). Реч је, дакле, о специфичним економским организацијама које се по много чему разликују од свих других облика организовања. „Оснивачи задруга (задругари) имају специфичан статус, на специфичан начин се обезбеђују средства за њихов рад (путем удела), егзистирају на посебном облику својине (задружне својине), на посебан начин се уређују унутрашњи односи међу задругарима, на посебан начин се доносе одлуке и остварује управљање“ (Ранђеловић, 1999, стр. 9).

„Кад је дошло до распада феудалног поретка сељаци су се нашли на ветрометини тржишта на којем главну реч воде крупне трговачке фирме, моћна прехранбена индустрија и власници великих имања. Алтернатива брзом пропа-

дању за сељаке било је само дугогодишње економско искоришћавање, исцрпљивање и задруживање. Стога је једини излаз био и данас јесте – формирање земљорадничких задруга“ (Шљукић, 2016, стр. 617).

Како Митровић наводи, српска грађанска револуција започета устанцима против Турака 1804. и 1815. године, због зулума и даждина које српски сељак више није хтео да трпи, имала је за последицу укидање феудалних односа у свим ослобођеним крајевима у којима је српски народ живео. Сељаци постају слободни људи и политички грађани, али се њихов положај није битно променио. Дошло је до економских противречности које су водиле до раслојавања српског сељаштва. Продор капитализма у другој половини XIX века, поменути процес раслојавања је само убрзао (Мирковић, према: Митровић, 1998). Сељаци све више почињу да се баве занатима и трговином. Настоје да извезу своје производе. Производња је све већа, али се не усавршава. Осим трговаца, расте значај и чиновника, па се њихов број све више увећава. Видевши да је исплативо, све је више оних који „тргују“ новцем, односно зеленаша. „Тако је у Србији створена специфична класно/слојна структура, са три непроизвођачке класе (трговци, чиновници и зеленаши) и само једном произвођачком (сељаштво). Србија извози жито и стоку, дакле, сељачке производе, а увози луксузну робу коју већином троше становници градова“ (Мирковић, према: Митровић, 1998, стр. 58).

„Неправичан и експроприативан порески систем у условима заостале сеоске привреде, продирања новчаних односа, неорганизованог кредитног тржишта, све чешићег диспаритета између цена пољопривредних и индустријско-занатских производа и убрзаног распадања сеоских породичних задруга, тј. при све израженијим супротностима између заосталих друштвено-економских односа наслеђених из прошлости и нових капиталистичких, утицао је да се међу сеоским становништвом рашири зеленаштво, прерастајући у грубу пљачку, постајући један од најефикаснијих метода првобитне акумулације капитала“ (Исић, 1995, стр. 11).

У намери да побољша своју животну ситуацију и изађе на крај са све више проблема, наш сељак је решење потражио у оснивању разних облика задруга. Иако су се прве задруге (потрошачке и произвођачке) појавиле у градовима (прва потрошачка задруга у Србији основана је у септембру 1870. године у Београду под називом *Прва дружина за пошрошњу у Београду*), задружне идеје интимније је прихватило село, што не чуди ако узмемо у обзир сеоску традицију у удруживању, као и прилично неповољну ситуацију у којој се сељак налазио. У том смислу, историју задругарства Србије и Југославије чини земљорадничко задругарство.

Појава првих кредитних земљорадничких задруга у другој половини XIX века била је условљена развојем капитализма и робно-новчаних односа у пољопривреди. Богатство се концентрисало у рукама појединих људи (тр-

говаца, занатлија, сељака, чиновника), а у земљу почиње да долази и страни капитал преко државних зајмова. Развој капиталистичких односа врло се негативно одразио на нашег сељака. Било је то време великих економских и социјалних промена на селу које су довеле до распада патријархалне сеоске задруге, нестанка аутархичних сеоских газдинстава, и све већег горепоменутог задуживања сељаштва. Због тога и не чуди што су се као прве јавиле управо земљорадничке кредитне задруге. Прва таква задруга у Србији основана је 29. марта 1894. године у селу Вранову код Смедерева. Поред кредитних, јављају се и други облици задруга као што су: специјализоване произвођачко-прерађивачке, набављачко-потрошачке и задруге за заједничку набавку и коришћење пољопривредних машина итд. (Ранђеловић, 1999). Било је то, како Ранђеловић (1999) наводи, време прилично непогодно за развој задругарства, јер привредни живот није био довољно развијен, материјалних и финансијских средстава није било довољно, задружно законодавство није постојало, а и сам сељак није у потпуности разумео принципе задружног организовања. „Није могао сељак да схвати како то он може да буде сам себи и дужник и кредитор“ (Ранђеловић, 1999, стр. 86). Па ипак, и поред тога, број задруга је стално растао. Године 1894. у нашој земљи било је свега пет оваквих задруга, а 1913. број задруга био је 782. Са циљем пружања помоћи задругама у њиховом деловању и развоју, основан је 1895. године Савез земљорадничких задруга у Србији са седиштем у Смедереву (Ранђеловић, 1999).

У чему је, према Илијићу, значај оснивања и развоја задруга овог типа?

Пре свега, то је био први економски утицај правних људи против бездушног надирања капиталиста који без рада живе на туђ рачун, први корак радног човека у српском друштву усмерен у правцу раскидања неправичних односа, одбијања туторисања одозго. То је први корак у правцу изградње једнакости међу људима, учвршћивања природне и људске солидарности. Савремена задруга је прва кључна спона која повезује појединачне снаге у својеврсну заједницу рада. То је први корак у озбиљном балансирању односа у друштву и посебно односа према једнакима у том друштву. Свакодневне тешкоће нагнале су радног човека да сагледањем тих односа утврђује шта он стварно том друштву даје, а шта и под којим условима од друштва прима. Долазио је до закључка да је радећи у свакој делатности био сталан објект експлоатације, али није довољно моћан да ублажи, још мање да отклони и избегне ту потчињеност (Илијић, 1971, стр. 305).

Међутим, док се задругарство као форма удруживања у развијеном делу света врло брзо проширило и показало своје огромне потенцијале, у нашем друштву оно ниједног тренутка није било чак ни близу тога. Чини се да нисмо успели да схватимо суштину онога што земљорадничка задруга јесте, и што може.

По завршетку Првог светског рата, српско сељаштво материјално упропашћено и остало без најспособније радне снаге, од нове заједничке државе очекивало је помоћ.² Стална политичка превирања и борбе за освајање власти онемогућавале су изгледа политичку елиту заједничке државе да спроведе реформе које ће озбиљно и темељно узети у обзир интересе сељака. Чак и оно што је чињено наизглед у интересу сељаштва, имало је врло често за последицу супротан ефекат. Аграрна реформа која је отпочела већ 1919. године није променила услове живота сељака (Гашећа, 1995), број становника је растао па је проблем аграрне пренасељености био озбиљан, сељаци су и даље имали проблем са дуговима итд. Године 1936. донета је Уредба о ликвидацији сељачких дугова. Међутим, како Мирковић (1952) њу тумачи, њен примарни циљ није била заштита сељака, односно заштита њиховог поседовног поретка.³ Ако је, дакле, живот сељака наставио да буде тежак, ако се о њиховим интересима није водило рачуна, јасно је да и ситуација са задругарством није могла да буде много боља.⁴ У првим послератним годинама, како Исић (1995) пише⁵, сељаштво је решење за своје проблеме потражило у обнови земљорадничког задругарства. Број земљорадничких задруга отуда после ослобођења нагло расте. До 30. јуна 1921. године од предратних задруга обновљено их је 822 или 84,31%, а формирано је 700 нових. Иако задругарство у првим послератним годинама бележи успон, већ 1922. године број задруга је почео опадати. Пад се тих година односио, пре свега, на кредитне задруге, док је са друге стране број набављачких и произвођачких задруга у успону. Међутим, године 1925. и њихов број је почео опадати. Разлог за то Исић (1995) види у појављивању задруга за пољопривредни кредит, које фаворизује и новчано подупире сама држава, у отварању „маказа цена“ на штету пољопривреде и у порасту земљорадничких дугова, што је смањивало куповну моћ села. Генерално гледано, Исићева оцена је да земљорадничко задругарство у Србији није постигло очекиване резул-

- 2 „На ратним стратиштима остало је преко 50% мушкараца из Србије између 18 и 55 година старости. У знатно измењеној полној структури сељаштва преовлађивале су жене“ (Исић, 1995, стр. 75).
- 3 „Јер ако је њен циљ оживљавање послова, стварање у народној привреди повољније конјунктуре, онда ће њен учинак природно бити повољан за развој градске привреде, за формирање домаћег капитала у градовима и за јачање капиталистичке тј. неселјачке привреде у нашој земљи. У том процесу формирања капитализма, сељаци имају да послуже као произвођачи и као потрошачи, они су средство а не циљ, и они се помажу да би могли да послуже једном другом задатку, а то је унапређивање трговине, индустрије, банкарства, формирање капитала, који је све више потребан, а има га мало“ (Мирковић, 1952, стр. 152).
- 4 Већинско становништво у оквиру заједничке државе било је сељачко. Према попису становништва из 1931. године, удео пољопривредног становништва износио је 76,6% (Шљукић и Шљукић, 2012).
- 5 Исић (1995) разматра период од 1918. до 1925. године.

тате, зауставивши се на нивоу достигнутом у првим годинама после рата. Иако је Исићева оцена о земљорадничком задругарству у Србији генерално негативна, чини се да се током наредних година међуратног периода ситуација ипак мало стабилизовала, односно да је наш сељак од задругарства ипак имао користи. Такво мишљење износи Виден Ранђеловић у својој књизи *Основи задружарства и земљорадничког задружарства*. Он наводи да је у Краљевини Југославији, с обзиром на ниво развијености привреде и пољопривреде, задругарство, посебно земљорадничко, било релативно добро развијено.⁶ Шљукић и Јанковић (2015) о задругарству у међуратном периоду размишљају на сличан начин. Упркос низу негативних појава које су пратиле развој земљорадничког задругарства⁷, ипак стоји чињеница да је задругарство допринело развоју пољопривреде и села и ублажавању тешког економског положаја сиромашних делова сељаштва (Шљукић и Јанковић, 2015).

Победом у Другом светском рату, на власт је дошла нова комунистичка елита. То, међутим, није значило и бољи живот за сељака. Напротив. Интереси сељаштва нису били у складу са владајућом политиком развоја. Привреда се развијала на рачун и штету пољопривреде и сељаштва. На пример, како Ранђеловић наводи, газдинства земљорадника, „нису имала могућност за развој као самостални пољопривредни субјекти. Иако нису били ликвидирани методом колективизације, као у другим социјалистичким земљама заувек, став друштва према њима био је недефинисан и резервисан [...] Један од стратешких циљева аграрне политике, кроз подруштвљавање пољопривредне производње, био је да се сељачка газдинства, као самостални привредни субјекти, елиминишу (Ранђеловић, 1999, стр. 156). „Ево само неколико релевантних процеса и догађаја који су определили послератну судбину сељаштва у (бившој) Југославији: аграрна реформа, која је још више уситнила поседе; укидање сељачких дугова; забрана повратка српских сељака које су протерали окупатори на Косово и Метохију и у Македонију; обавезан откуп пољопривредних производа (1945–1952); присилна колективизација од 1948; распуштање земљорадничких задруга и друга аграрна реформа (1953); изразито брза деаграризација и појава сељака – радника; социјалистичка кооперација и ’подруштвљавање’; ’везане цене’ као средство преливања акумулације из пољопривреде; забрана куповања крупне механизације до 1967; непостојање пуног пензијског, здравственог и инвалидског осигурања све до 1979.“ (Шљукић и Шљукић, 2012,

6 „Године 1938. од укупно 10.906 задруга, земљорадничке су чиниле 9.019 и представљале 82,7% укупног броја задруга. У њима је било 1.183.000 задругара, што је чинило 83,6% укупног броја задругара у свим задругама (1.414.876)“ (Ранђеловић, 1999, стр. 95).

7 Утицај финансијског капитала богатијих слојева, политичких странака и саме државе, као и кршење задружних принципа.

стр. 80). Сви наведени процеси који су углавном негативно утицали на положај сељака или су директно били супротстављени њиховим интересима, не могу бити занемарени када говоримо о сељаштву у транзиционом периоду. Са друге стране, ни задругарство у том периоду није прошло боље. У периоду од 1945. до краја 1980-их, организациони модели кроз које се задругарство развијало су више пута мењани, али су позитивни резултати углавном изостали. Сељачку радну задругу (СРЗ), која је створена по узору на совјетски модел колхоза, замењује Општа земљорадничка задруга (ОЗЗ). Улога ове задруге била је да сељаци, како Шеварлић и Закић пишу (2012), кроз различите облике сарадње, укључи у реализацију званичног модела „социјалистичке реконструкције пољопривреде“ („подрштвовање пољопривреде“) под називом кооперација и преведе у „раднике“. Као следећи модел задруге појавила се Основна организација коопераната (ООК), „која, према Закону о удруженом раду (ЗУР, 1974), представља 'метаморфозирани' основну задружну организацију (ОЗЗ) или земљорадничку задругу (ЗЗ) интегрисану у (државни) пољопривредни комбинат где је ООК третирана аналогно свакој основној организацији удруженог рада (ООУР) унутар 'самоуправног пољопривредног предузећа', чиме су сељаци претварани у снабдеваче комбинатске агроиндустрије са јефтним аграрним сировинама“ (Шеварлић и Закић, 2012, стр. 6). ЗУР-овски систем је уништио задругарство у његовој суштини, али и бројчано. Године 1980, у Србији (не рачунајући покрајине) било је 170 задруга, на Косову и Метохији 37, а у Војводини ниједна. Сељак се под таквим условима удаљио од задруга, што ни за њега, ни за задруге није било добро. (Шеварлић и Закић, 2011). Аграрна политика обе Југославије се „без двоумљења може оценити као најнеуспелија страна њеног седмодеценијског друштвеног развитка“ (Гаћеша, 1995, стр. 113).

Иако у читавом периоду о којем смо говорили, највећи део становништва живи на селу, а сељак подноси највећи терет готово свих великих друштвених промена⁸, слуша за сељака је увек мањкало. Улога сељака остала је непромењена: да производи и служи другима.

Да прича о задругарству може да буде другачија, односно да развој задругарства јесте један од одговора на проблеме са којима се суочавају ситни робни произвођачи, говори развијеност задружног покрета у свету.

8 „Сељачко незадовољство било је главно 'погонско гориво' у свим досадашњим националним и социјалним друштвеним покретима у јужнословенским земљама: од српских устанака 1804. и 1815. против Турака, преко револуционарних гигања у Аустрији 1848, српских устанака у Босни и Херцеговини кроз целу другу половину прошлог века (а нарочито 1875–78), српских ратова за ослобођење и уједињење у 20. веку, југословенске социјалистичке револуције [...] Све то има дуги историјски континуитет и највећим делом 'сељачки педигре'“ (Митровић, 1988, стр. 276).

Прва савремена потрошачка задруга основана је 1844. године у Енглеској, у месту Рочделу, а створили су је незапослени рочделски ткачи. Нешто касније, појављују се кредитне задруге у Немачкој и произвођачко-прерађивачке задруге у Француској. Дакле, на основама које су постављене у поменутом Рочделу, задружни покрет се, како Шљукић и Јаковић (2015) наводе, у наредним деценијама раширио по читавој Европи. Већ 1895. године створен је у Лондону Међународни задружни савез (International Cooperative Alliance – ICA). Краљевина Србија била је међу 12 држава које су учествовале у оснивању савеза.⁹ Од тог времена до данас, Међународни задружни савез (МЗС) одржао је више од 30 конгреса. Бројне резолуције донете у ОУН којима се промовише задругарство, као и консултантски статус који МЗС у Организацији уједињених нација има, потврђују данашњу високу институционализованост задружног покрета. Данас МЗС чини преко две стотине националних и међународних организација, са укупно 750 милиона чланова из 90 држава, на свих 5 континената. (Шљукић и Јанковић, 2015). У ЕУ кровна организација земљорадничких задруга је COGECA (General Committee for Agricultural Cooperation). Ова организација обједињује 30.000 задруга, са скоро девет милиона чланова и преко 600.000 запослених.

На интернет порталу *Макроекономија*¹⁰ у тексту *Водич кроз задругарство 1*¹¹ који пише Бранислав Гулан, налазимо још података о развијености задружног покрета у свету. На планети земљи удружено ради и послује 800 милиона задругара који су организовани у 750.000 задруга. Процењује се да је око три милијарде људи на разне начине повезано са задругама. Задруге обезбеђују више од 100 милиона послова широм света што је за 20% више од мултинационалних корпорација. У Сједињеним Америчким Државама сваки четврти грађанин је члан неке задруге, а у 2003. години првих 100 задруга укупно је приходовало 117 милиона долара. Са приближно 30% пољопривредних производа у САД-у трговало је преко 3.400 земљорадничких задруга. У Јапану је свака трећа породица члан задруге; 2007. године пољопривредне задруге исказале су промет од 90 милијарди долара, при чему су 91% од укупног броја земљорадника у Јапану чланови задруге. Задруге у Бразилу заслужне су за 40% пољопривредног БДП-а и за 6% укупног пољопривредног извоза. У 2006. години бразилске задруге су извезле 7,5 милиона тона пољопривредних производа у вредности од 2,83 милијарди америчких долара у 137 земаља света. У Норвешкој послује 4.000 регистрованих задруга, са око два милиона чланова. Млечне задруге на пример заслужне су за 99 процената производње млека. Гулан даље наводи да у Европској унији 246.000 регистрованих задруга запошљава 4,8 милиона љу-

9 Српску делегацију предводио је проф. Михаило Аврамовић.

10 <https://www.makroekonomija.org/>

11 <https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/vodic-kroz-zadugarstvo-1/>

ди. Број чланова задруга је 144 милиона. Типично за земљорадничко задругарство у развијеним земљама Европе, јесте пракса да је готово сваки фармер члан једне или више задружних асоцијација – кооператива. Тржишно учешће задруга у појединим сегментима пољопривреде унутар ЕУ изузетно је високо. У Француској постоји око 21.000 регистрованих задруга које запошљавају 700.000 људи. У Немачкој је удружено 20 милиона људи. У Финској је у кооперативама 1.468.572 физичких лица, што представља 62 одсто финских домаћинстава. Млечне задруге у Пољској заслужне су за 75 процента производње млечних производа итд. (Гулан, 2017). Подаци, дакле, јасно показују колико су задруге важан чинилац у пољопривреди развијених друштава. Иако ова позитивна задружна искуства треба преузимати, то не значи да се страни модели задруга могу просто копирати без прилагођавања конкретним приликама које код нас постоје (Митровић, 2015).

ЗЕМЉОРАДНИЧКО ЗАДРУГАРСТВО У ТРАНЗИЦИОНОМ ПЕРИОДУ

Процес транзиције, у који је наша земља ушла са урушавањем социјализма, обележен је многобројним проблемима. Без јасне стратегије развоја, промене које су уследиле дочекали смо неспремни. Колапс привреде, раст сиве економије, велика незапосленост, сиромаштво и социјална искљученост, презадуженост, процес десуверенизације државе, изумирање становништва, угроженост идентитета Србије и српског народа, само су неки од проблема с којима се наша земља суочавала и суочава. Село, које је увек било на друштвеним маргинама, у оваквим условима пропада. Неразвијена инфраструктура и материјална депривација, неразвијена рурална економија и недовољно инвестиција, низак ниво прихода, животног стандарда, квалитета живота и образовања, депопулација итд., сеоска су свакидашњица. Нема праве стратегије, правца деловања и средстава за то. Дозвољавамо да један огроман развојни потенцијал нестане. Проблем пропадања српског села је у нераскидивој вези са већ дуго нерешивим проблемом заосталости наше пољопривреде. Пољопривреду, која у привредном животу наше земље има битну улогу јер је стратешки важна, незамисливо је опоравити без примена модерних агротехничких мера, али је те мере немогуће применити на уситњеним земљишним поседима који су код нас доминантни. Осим наведених, економска израђеност и низак технички и технолошки ниво основних средстава, слаб кредитни бонитет пољопривредних газдинстава, недостатак потребних финансијских средстава за развој, тенденција смањивања површина обрадивог земљишта и све веће површине необрађеног земљишта, социјално раслојавање у српској пољо-

привреди, гашење пољопривредних породичних газдинстава, само су још неке у низу тешкоћа. Проблеми са којима се задругарство суочавало (и суочава) нису ништа мањи. Доношењем нових закона настојало се решити врло неповољно стање наслеђено из периода социјализма. То ипак није било довољно. Законска регулатива се примењивала врло недоследно, што је била прилика за мноштво манипулација на овом пољу.¹² Многе новоосноване задруге су то биле само формално (квази задруге). Многе од њих, након формирања, нису ни почеле да раде. Већина је лоше пословала. Питање задружне својине остало је озбиљан проблем. Дилема државна – друштвена¹³ – задружна својина, није решена. Као последица тога, процес повраћаја задружне имовине још увек није окончан. Изостао је процес међусобног повезивања задруга на хоризонталном и вертикалном нивоу. Не постоје реални извори финансирања, а задружни принципи се не поштују. Сви ови проблеми деформисали су задружну праксу и онемогућили афирмацију задружног покрета. Озбиљна државна стратегија изостала је и у овом случају.¹⁴ И поред неких позитивних назнака¹⁵, задругарство је у транзиционом периоду наше земље углавном стагнирало или нестајало. То се може видети и по подацима о броју задруга и задругара. Иако након уласка у транзициони период и доношења нових закона број земљорадничких задруга нагло расте, крајем прве и током друге деценије новог ми-

12 Доношени су и закони који су директно штетили задругарству. Године 2009. донет је Закон о стечају. На основу овог Закона, до 2012. године (када је донета одлука Уставног суда Републике Србије којом се одредбе члана 13. став 3. и чланова од 150. до 154. предметног закона проглашавају неуставним), извршен је „убрзани стечај“ 736 земљорадничких задруга. То је значило нестанак више од трећине земљорадничких задруга на подручју АП Војводине и централне Србије. По истом закону, ликвидирана су и два регионална задружна савеза са седиштима у подручјима са великим пољопривредним потенцијалима (Сремска Митровица и Јагодина). За такву противуставну делатност против земљорадничких задруга нико није сносио одговорност, нити је задругама било шта враћено. Имовина свих задруга које су обрисане из Регистра АПР-а по окончању стечајног поступка пренета је Дирекцији за имовину Републике Србије, што је противно Закону о задругама (1996), који налаже да се у оваквом случају имовина стави на располагање територијално надлежним задружним савезима (Шеварлић, 2014).

13 „Мада Устав Србије из 2006. признаје поред приватне и јавне и задружну својину, у пракси се уставно напуштена друштвена својина још увек сусреће само у задругама“ (Шеварлић и Закић, 2012, стр. 12).

14 Што не значи да стратегија није било. Споменућемо неке од њих: Стратегија развоја пољопривреде (2005), Стратегија регионалног развоја Србије за период 2007–2012, Национални програм пољопривреде 2011–2013, Национални програм руралног развоја 2011–2013, Стратегија пољопривреде и руралног развоја за период од 2010. до 2020, Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године.

15 Пример за то је појављивање нових задруга које оснивају сељаци (најчешће они богатији), којима управљају сељаци и које раде за сељаке. Те бисмо задруге могли назвати „правим“ земљорадничким задругама (Шљукић и Јанковић, 2015).

ленијума њихов број стагнира или опада. На пример, године 2009. у Србији је постојало 1.425 земљорадничких задруга, 2011. број ових задруга је 1.587, а 2017. године регистрованих земљорадничких задруга има 1.548.

Земљорадничке задруге у Србији се од истих у другим земљама са развијеним задругарством разликују по следећем: 1) непоштовање свих одређених идентитета задруге; 2) категорија кооперанта у задругарству других земаља не постоји, док у Србији они доминирају по броју и обиму пословања у односу на чланове задруге; 3) одсуство хоризонталног повезивања задруга; 4) изостанак вертикалног повезивања задруга и формирања задружних предузећа за дораду, прераду и пласман производа виших фаза прерада и веће вредности у оквиру интегрисаног задружног система, што онемогућава већу конкурентност задружног сектора Србије; 5) непостојање других сектора задругарства (штедно-кредитно, потрошачко итд.) због чега је земљорадничко задругарство у неповољнијем финансијском и организационом положају; 6) недефинисан систем расподеле добити у нашим задругама; 7) недоследна примена законске регулативе о задругарству; 8) процес укрупњавања задруга је онемогућен и када малим задругама због економске неодрживости прети ликвидација, јер је већина задружних менаџера против интеграције због сопствених интереса (Шеварлић и Закић, 2011).

ПОТЕНЦИЈАЛИ ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАДРУГАРСТВА

На који начин развој земљорадничког задругарства може да помогне развоју наше привреде и шта на том плану треба радити?

Треба поћи од тога да су поседи наших пољопривредних газдинстава мали, парцеле уситњене и да то представља велики проблем за савремену организацију производње. Србија располаже са преко пола хектара обрадивог земљишта по становнику, али се тај ресурс не користи. Вуковић наводи и да се око „500.000 хектара ораница не обрађује“ (Вуковић, 2014, стр. 95) „Мали“ пољопривредници тако стварају само за сопствене потребе, нису конкурентни на тржишту и немају могућност да рационално примењују савремену технику и технологију. То је један од великих ограничавајућих чинилаца за развој пољопривреде у Србији, који би се удруживањем пољопривредних газдинстава могао решити.

„У Србији данас хипермаркети не само што освајају тржиште пољопривредних производа него тако и контролишу цене хране. Истовремено делују и монополисти у области увоза и извоза прехрамбених артикала, али и продаје репродуктивних материјала, машина и опреме у пољопривреди, с којима ситни и неорганизовани пољопривредници, као и традиционални сељаци, не могу да издрже тржишну утакмицу. Природно је да су велики и на тржишту јачи,

али нигде у природи не постоје само диносауруси, па ни за модерну друштвену и аграрну структуру није рационално да нестану они који су ситнији и мањи. Њима се мора обезбедити одрживи развој, по могућству са што већим уделом њихових ситних и малих, али оптимално обједињених материјалних и духовних, економских, социјалних и културних ресурса који би се активирали као расути, скривени и неискоришћени капитали. Задруга је једина и досад најрационалнија пронађена форма таквог обједињавања и зато се мора на све могуће начине подстицати и очувати..." (Митровић, 2015, стр. 123).

Опоравак земљорадничких задруга би, дакле, допринео бољем коришћењу потенцијала којим наша земља дефинитивно располаже. Уколико би земљорадничке задруге биле стабилне, наша села и њихово становништво имали би ослонац у планирању производње, продаји производа, али би имали и коме да се обрате за стручну, техничку и финансијску помоћ.

Корист коју би наше сељаштво имало у задружном организовању је вишеструка. Процват земљорадничких задруга значио би ревитализацију како руралне заједнице, тако и нашег друштва. Самим тим што се земљораднички задругари појављују као колективни послодавац, у којима мора неко да ради, значи уједно и отварање нових радних места која су на селу преко потребна. Услед материјалне користи, сеоско становништво не би било принуђено да одлази у градове. Земљорадничко задругарство и задругарство уопште, мотивационо делују на задругаре (и цело сељачко становништво). „Задружни покрет није само друштвени и економски субјект у функцији рационалног пословања, већ и својеврсни облик сељачког синдиката за заштиту права пољопривредних произвођача у односима између рада и капитала и цена њихових производа“ (Митровић, 2009, стр. 216).

Развој пољопривреде исто тако не може се замислити без сарадње са индустријским сектором. Ако знамо да је у тесној вези са пољопривредом све што индустрија производи (семе, вештачко ђубриво, хемијски препарати за заштиту биља, сва средства за рад, сточна храна), јасно је да инсистирање на развоју само пољопривреде, без улоге индустрије у томе, води у погрешном смеру. Шљукић сматра да је: „Један могући пут, код нас мало кориштен и скрајнут, развој прехранбене индустрије у сарадњи са пољопривредним задругама, али на начин да задругари (пољопривредници и становници села) бивају носиоци овога развоја“ (Шљукић, 2014, стр. 99).

Локалне самоуправе, које чине велики део наше земље, али са којих људи ипак одлазе, би пак успешним радом задруга могле да унапреде културну и социјалну одрживост руралних подручја.

Један део важећег закона о задругама¹⁶ на добар начин илуструје потенцијале земљорадничког задругарства. Према том закону, *земљорадничке или пољопривредне задруге производе, преузимају, ошкујуљују, прерађују и продају*

¹⁶ Закон о задругама (Службени гласник Републике Србије бр. 112/2015).

пољопривредне, прехрамбене и друге производе задруге и задругара, снабдевају задругаре репродукционим материјалом, енерџијом, средствима за производњу, деловима за пољопривредну механизацију и другом робом, врше промет робе и услуга задруге, задругара и за задругаре и пружају услуге домаћинствима пољопривредника у организовању и развоју сеоског туризма и врше све остале послове од интереса за пословање задруге. Специјализоване земљорадничке задруге организују производњу одређених производа, њихову прераду и ласман на тржишту (члан 11, стр. 4).

Да би се поменути потенцијали остварили, потребно је систематски, дуго и озбиљно радити на томе. Шеварлић (2014), даје смернице које би помогле развој земљорадничког задругарства:

- 1) За рад у земљорадничким задругама неопходно је образовати стручни кадар који ће поседовати знања из међународно признатих обележја идентитета задруге, основне категорије организовања и функционисања земљорадничких задруга и познавати три нивоа функционисања задругарства као облика економско-социјалног предузетништва у пољопривреди. Између осталог, од велике важности је познавање аграрне и економске политике, њихових законитости на тржишту.
- 2) Од велике важности су и истраживања у задругарству у оквиру разних пројеката, кроз активности невладиних организација у виду трибина, предавања, семинара, изложби итд.
- 3) Потребно је настојати да се земљорадничко задругарство прикаже као најприкладнији модел производно-економског организовања, око 628 хиљада¹⁷ породичних пољопривредних газдинстава која располажу са преко 90% капацитета у пољопривреди Србије.
- 4) Посебно је потребно афирмисати специјализоване пољопривредне задруге које су већ активне на тржишту, имају неки програм извоза, прерада сировина и задруге које удружују и друге предузетнике који се баве делатностима у вези с пољопривредом (производња на бази ресурса локалне заједнице, социјални туризам, домаћа радиност).
- 5) Као посебно важно истиче коначно усвајање закона о задругама и евентуално посебног закона о земљорадничким задругама ради правно једноставнијег и ефикаснијег решења бројних проблема који онемогућавају да задружни сектор буде један од значајнијих фактора развоја пољопривреде, па је тако битно омогућити слободно оснивање задруга у свим делатностима које испуњавају услове, демократски задругу уредити – „задруга над целокупним пословањем задруге“. Јасно дефиниса-

¹⁷ Према најновијим подацима Републичког завода за статистику број газдинстава је смањен на 566.000 (Гулан, 2019).

ти права, али и обавезе радника у задрузи. Спроводити задружне ревизије у одређеном временском периоду. Посебно истичемо регулисање имовинско-правних односа и већ помињану трансформацију имовине у задругама из друштвене у задружну својину. То би заправо значило повратак задружне имовине која је без накнаде преузета од незадружних субјеката, после 1953. године и заштиту и повраћај имовине задруга, која је по основу неуставних стечајних поступака од 2009. до 2012. године подржављена и пренета на располагање Дирекцији за имовину Републике Србије.

- 6) Удруживање задруга ради формирања задружних предузећа за прераду и пласман пољопривредно-прехранбених производа са тржишно препознатљивом заједничком (задружном) робном марком.
- 7) Учешће задруга и задружних савеза у програмима прекограничне међународне задружне сарадње.
- 8) Заједничко организовање земљорадничких задруга и њихово учешће на изложбама и сајмовима од регионалних, преко Међународног пољопривредног сајма у Новом Саду до Међународног задружног сајма.
- 9) Припрема и издавање годишњих „Задружних алманаха“ као историјске оставштине садашњих за будуће генерације задругара.
- 10) Оспособљавање задруга и задружних савеза за прилагођавање прописама Европске уније у области задругарства.

Остаје, дакле, да поставимо питање, ако ова добровољна асоцијација људи може да заштити њихове интересе, да те људе организује и обезбеди им робу, услуге и информације, смањи ризике, шири иновације, успоставља односе с другим друштвеним формама организовања, ако је, да све то сумирамо, у стању да повећава социјални, економски и културни капитал на простору на којем делују, зашто то не користимо?

Од кључне је важности да ови потенцијали задруга буду препознати од стране државе. Србија је, међутим, све до 2017. године била, како Гулан (2019) пише, земља у којој је годишње нестајало по 100 задруга. Почетком 2017. држава је покренула акцију која буди наду да је о опоравку села и развоју задругарства почело да се озбиљно размишља и ради. Реч је о акцији „500 задруга у 500 села“, коју воде Министарство за регионални развој Владе Србије и Академијски одбор за село САНУ. Како Гулан (2019) пише, до средине 2019. основано је више од 470 нових задруга. У тој акцији бесповратно је додељено 1,7 милијарди динара за 150 старих и нових задруга. То је први случај да се после Другог светског рата додељује бесповратни новац као стимулација за развој задругарства у Србији. Крајем 2019. године у медијима смо имали прилику да чујемо и прочитамо да је акција успела, од-

носно да је основано више од 500 нових задруга. У јуну 2019. године основан је и Национални тим за препород села Србије. Задатак Националног тима је формирање стручних и научно утемељених предлога као основе за креирање и дефинисање конзистентне политике равномерног регионалног развоја која ће допринети стварању повољнијих услова за живот. Акција „500 задруга у 500 села“ за Гулана (2019) јесте „трачак наде“ да ће ствари кренути на боље. Међутим, кад је у питању Национални тим за препород села, иако је и сам члан тог тела, Гулан није убеђен да ће он успети у својим намерама, „јер, у Савету се налазе мислећи људи, али по старосној структури то су у већини случајева људи у трећем животном добу, седе главе које имају знања али које носе и терет чињенице што су били и сведоци нестајања села и Србије... Савети могу да се деле и без чланства у Националном савету“ (Гулан, 2019, стр. 266).

ЗАКЉУЧАК

Да ли је поменуто најава бољег сутра за наше село и задругарство остаје да видимо. Чињеница је да основати задругу не значи да ће она позитивно пословати и опстати. Савета је увек било. Са друге стране, борба за село се не може даље одлагати. Ми смо и даље земља у којој значајан број људи живи на селу. У Србији је тек Пописом 1991. забележен већински удео градског становништва у односу на становништво осталих неградских насеља (Митровић, 2015). Међутим, ако се руралност израчунава по ЕУ моделу онда подаци показују да је 85% територије Србије рурално и да на њој живи 55% становништва (Будућност села у Србији, 2012). Србија је, дакле, једна од најруралнијих земаља у Европи у којој нестаје свако четврто село, у 1.024 њих има мање од 100 житеља, а у 550 мање од 50 становника. У 86 одсто насељених места¹⁸ опада број становника. Због тога је акција спасавања села, како Гулан (2019) пише, патриотски посао. На томе треба стратешки и дуго радити. Развој земљорадничког задругарства је „проверен рецепт“ за бољи живот сељака.

ЛИТЕРАТУРА

- Будућности села у Србији* (2012). Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва – Кабинет потпредседнице Владе за европске интеграције.
- Вуковић, М. (2014). Неопходност ревитализације села у Србији. У: Н. Богдановић (прир. и ур.), *Село невесело* (91–99). Нови Сад – Ниш: Прометеј – NAMIMONTANA – Машински факултет.
- Гулан, Б. (2017). *Водич кроз задругарство 1*. Доступно на: <https://www.makroekonomija.org/0-branislav-gulan/vodic-kroz-zadrugarstvo-1/>

¹⁸ Села у Уставу Србије не постоје. У овом документу пише да су то „насељена места“.

- Гулан, Б. (2019). *Руралне средине у Србији. Сјасавање села и државе*. Нови Сад: Прометеј
- Гаћеша, Н. (1995). *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска.
- Илијић, Н. (1971). Појава и развитак задругарства у оквиру социјалистичке мисли у Србији. *Социолошки преглед*, V (1), 304–314.
- Исић, М. (1995). *Селаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Мирковић, М. (1952). *Селаци у капитализму*. Загреб: Матица хрватска.
- Митровић, М. (1998). *Социологија села*. Београд: СДС.
- Митровић, Љ. (2009). *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић, М. (2015). *Села у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- Ранђеловић, В. (1999). *Основи задругарства и земљорадничко задругарство*. Београд–Земун: Пољопривредни факултет – Задружни савез Србије.
- Закон о задругама (*Службени гласник Републике Србије* бр. 112/2015).
- Шеварлић, М. и Закић, З. (2011). *Истраживања развоја земљорадничких задруга у Републици Србији*. Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- Шеварлић, М. и Закић, З. (2012). *Истраживања развоја земљорадничких задруга у Републици Србији*. Београд: Друштво аграрних економиста Србије.
- Шеварлић, М. (2014). Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији. У: Д. Шкорић (прир. и ур.), *Перспективе развоја села, зборник радова са научној скупи одржаног 17–18. априла 2013. године (201–217)*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Шљукић, С. и Шљукић, М. (2012). *Земља и људи*. Нови Сад: Meditteran publishing.
- Шљукић, С. (2014). Промене у друштвеној структури и улога селаштва. У: Ч. Оцић и др. (прир. и ур.) *Зборник матице српске за друштвене науке (71–84)*. Нови Сад: Матица српска.
- Шљукић, С. и Јанковић, Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Meditteran publishing.
- Шљукић, С. (2016). Селаштво, задруге и опстанак друштва. У: С. Вујовић (прир. и ур.), *Социологија руралног развоја (617–620)*. Београд: Завод за уџбенике.

NIKOLA R. ŽIVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

REVITALIZATION OF VILLAGES IN SERBIA AND MODERNIZATION OF AGRICULTURE
THROUGH AGRICULTURAL COOPERATIVES

Summary

In numerous publications that talk about the situation, problems, or the decay of the Serbian village, as one of the possible ways to get out of the crisis in which the village is situated, but also for modernization of agriculture, the development of agricultural cooperatives is mentioned. The development of the cooperative movement in the world showed promising results. It is estimated that in the world today there are approximately 800 million cooperative members organized into 750 000 cooperatives. Today, the International Cooperative Union consists of over two hundred national and international organizations. At the beginning of the third millennium in the United States, there were over 3 000 agricultural cooperatives with over 3 million members. Their annual turnover exceeded one hundred billion dollars. In the EU countries, the head organization of agricultural cooperatives is COGECA (General Committee for Agricultural Cooperation). The organization has about 30 000 cooperatives with almost nine million members and over 600 000 employees. That is why in one part of the paper we tried to illustrate the growth of cooperatives in the world through the data. That way, we attempted to present how important cooperatives are for agriculture in developed societies.

On the other hand, with a brief look at the history of cooperative development in our country, we tried to show how much the potentials of these specific economic organizations were not recognized. We considered it as important for understanding the state of agricultural cooperatives in the transition period of our country, which is the subject of this paper. We tried to present some of the problems that hinder the development of agricultural cooperatives in this period, but also what needs to be done to resolve them. The potentials of agricultural cooperatives are also pointed out, that is, how their development can help our agriculture and village. A special attention is paid to what the state does in the field of agricultural cooperative development, since its role is crucial.

Keywords: village; cooperative; agricultural cooperative; agriculture.